

گفتگوی نشریه انجمن اسلامی دانشجویان دانشگاه سهند تبریز

با آقای مهندس ابوالفضل بازرگان

پنجشنبه ۱۷ بهمن ۱۳۸۷

مهندس بازرگان به تطابق اسلام و منشور جهانی حقوق بشر و آشتی‌پذیر بودن نظری و عملی اسلام و دموکراسی باور داشت

ابوالفضل بازرگان: تعاریف و مکانیسم‌های دموکراسی و حقوق بشر در آن دوران با آنچه در جهان امروز وجود دارد تفاوت داشت ولی جوهر دموکراسی در اصول و ارزشهای اسلامی همواره وجود داشته است و مهندس بازرگان نیز به تطابق اسلام و منشور جهانی حقوق بشر (با تحفظهای معقول) و آشتی‌پذیر بودن نظری و عملی اسلام و دموکراسی باور داشت.

به عنوان کسی که سالها در کنار مهندس بازرگان زندگی کرده‌اید و با ایشان همکاری و معاشرت داشته‌اید، از خلق و خو و اخلاقیات و اعتقادات ایشان بفرمایید.

البته من در کنار زنده یاد مهندس بازرگان زندگی نمی‌کردم ولی در رابطه با فعالیتهای سیاسی و اجتماعی (بویژه در رابطه با نهضت آزادی ایران و انجمن اسلامی مهندسين) به عنوان شاگرد و یاور در خدمتشان بودم. از چند ماه پیش از انقلاب تا تابستان ۱۳۵۸ نیز به عنوان رئیس دفتر و تا نیمه آبان ۵۸ با سمت معاون نخست وزیر با آن بزرگوار همکاری داشتم. فضایل و سجایای اخلاقی ایشان زیاد است و چند صفت کلیدی آن مرحوم را می‌توانم ایمان عمیق و راسخ به یکتایی خداوند، پیامبری حضرت محمد(ص) و رستخیز (آخرت)، تلاش و دقت در عمل کردن به فرمانهای خداوند و خدمت به خلق او، تدبیر در قرآن و تفکر و تعقل در نظام آفرینش و جستجوی حقیقت، فراگیری پیوسته علم و فن و استفاده از آنها برای اصلاح و پیشرفت جامعه، اعتقاد به ضرورت کار جمعی، دموکراسی، حقوق بشر، نظم و انضباط و قانون‌گرایی کم‌مانند، حسن سلوک با خانواده، دوستان و عموم مردم، یاد کنم.

مهندس بازرگان به عنوان کسی که اعتقاد عجیبی به مرجعیت شیعه داشتند شناخته می‌شوند به طوری که ایشان در هنگام پذیرش نخست وزیری با مرجع تقلید خود، آیت‌الله مرعشی نجفی مشورت کرده‌اند، با وجود این اوصاف، نظر مهندس بازرگان نسبت به اسلام فقه‌ای چگونه بوده است؟

شادروان مهندس بازرگان احترام ویژه‌ای برای مراجع دینی داشتند و از نظرات و راهنمایی‌هایشان بهره می‌گرفتند ولی قرینه‌ای در مورد تقلیدشان از مرجع خاصی در دست ندارم. البته مرحوم آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی به دلیل خویشاوندی با مهندس بازرگان علاقه ویژه‌ای به ایشان داشتند. در مورد پذیرش پست نخست وزیری در دولت موقت انقلاب اسلامی، مرحوم مهندس با هر سه مرجع برجسته آن زمان یعنی آیات عظام مرعشی نجفی، شریعتمداری و گلپایگانی مشورت کردند و تایید و پشتیبانی آنان را خواستار شدند. در عین حال، مهندس بازرگان اعتقاد داشتند که فقه اسلامی با وجود باز بودن باب اجتهاد، از پویایی لازم برخوردار نبوده و امکان پاسخگویی به نیازهای امروزی را نیافته است. در دوران پیش از انقلاب نیز، مهندس بازرگان نسبت به عدم ورود اکثر علمای دینی به فعالیت‌های سیاسی و تلاش نکردن آنان برای اصلاح حکومت و حاکمان (از بعد امر به معروف و نهی از منکر و نصیحت به زمامداران) انتقاد داشتند، به طور کلی، اگر منظورتان اسلام فقه‌ای به صورتی که از سوی برخی از مدافعان آن مطرح می‌شود، اسلامی است که تنها در شکل و ظاهر و مناسک خلاصه می‌شود، اسلام فقا حتی مورد تایید مهندس بازرگان نبوده است.

در برخی آثار مذهبی مهندس بازرگان، به نوعی نگاه علمی بر می‌خوریم که در تفاسیر و متون دیگر به ندرت یافت می‌شود. چه زمینه‌های فکری و اجتماعی موجب بروز نگاه علمی ایشان به مذهب شده و این نگاه در زمان خود و پس از ایشان تا چه حد موفق بوده است؟

با توجه به اعتقاد زنده یاد بازرگان نسبت به نظام‌مند بودن آفرینش، ایشان مطمئن بود که نه تنها دین راستین با علم منافاتی ندارد بلکه می‌توان و باید با رسوخ در علم و تدبر و تعقل در نشانه‌های خداوند (بدان گونه که در قرآن بارها مورد تاکید قرار گرفته است) پایه‌های ایمان را استوارتر و شک‌ها و شبهه‌ها را برطرف کرد. چون با ورود علوم جدید به ایران و اصرار و تبلیغ شدید مخالفان دین (بویژه پیروان مارکسیسم و ماده‌گرایان) در باره مغایر بودن گزاره‌های دینی با علم، تزلزل و خلجانی در اعتقادات و اندیشه دانشجویان و دانش‌آموختگان پدید آمد، مرحوم مهندس بازرگان در نوشتارها و گفتارهایش به رویارویی با این پدیده برخاست. اندیشه‌های مطرح شده در آثار مذهبی مهندس بازرگان در زمان انتشار آنها از نظر خنثی کردن افکار ضد اسلامی و تقویت اعتقاد جوانان و تحصیلمکرده‌ها (حتی در میان طلاب حوزه‌های علمیه) بسیار موثر بود و پس از آن نیز، چه به طور مستقیم و چه در نوشتارها و سخنان شاگردان و علاقه‌مندان آن روان‌شاد (مانند دکتر علی شریعتی) اثرگذار و آموزنده بوده است.

در آثار مهندس بازرگان نگاهی خاص به دموکراسی و حقوق بشر وجود دارد و تا آخرین آثار ایشان نیز این نگاه ادامه پیدا می‌کند. لطفاً این مسئله را بیشتر توضیح دهید و بفرمایید آیا تطبیق اسلام و دموکراسی آن طور که مهندس بازرگان در آخرین مقاله خود شرح داده‌اند ممکن است یا خیر؟ و بفرمایید مهندس بازرگان تا چه حد به تطابق اسلام و منشور جهانی حقوق بشر اعتقاد داشتند؟

به طور کلی، نگاه مهندس بازرگان به مقولات سیاسی و اجتماعی سرچشمه گرفته از آموزه‌های قرآن، احادیث معتبر و تجربه‌های پیامبر گرامی اسلام و امامان هم‌ام بود. ایشان باور داشت که آغاز شدن حکومت پیامبر اکرم و حضرت علی (ع)، با توجه به دستورهای قرآنی، بنابر انتخاب و خواست اولیه مردم و تداوم حکومتشان با رضایت مردم بوده است. مهندس بازرگان حتی قیام و حرکت سالار شهیدان، امام حسین (ع)، به سوی کوفه را با قصد اجابت دعوت گسترده نمایندگان مردم از آن بزرگوار برای رهبری و حکومت تلقی می‌کرد و آن را مصداقی از اعتقاد پیامبر و امامان به مردم سالاری می‌دانست. البته، تعاریف و مکانیسم‌های دموکراسی و حقوق بشر در آن دوران با آنچه در جهان امروز وجود دارد تفاوت داشت ولی جوهر دموکراسی در اصول و ارزشهای اسلامی همواره وجود داشته است و مهندس بازرگان نیز به تطابق اسلام و منشور جهانی حقوق بشر (با تحفظهای معقول) و آشتی‌پذیر بودن نظری و عملی اسلام و دموکراسی باور داشت.

متدولوژی مهندس بازرگان در مطالعه و تحقیق در قرآن چه بوده است و ایشان با چه دیدی قرآن را بررسی می‌کردند؟

با توجه به توضیحی که در ج ۳ داده‌ام و از آنجا که مهندس بازرگان اطمینان داشت که آیات قرآن هدفمند و دارای پیام و دستور برای نیک بختی انسان در این جهان و سرای جاوید است، همواره تلاش داشت که با استفاده از روشهای علمی و منطقی و راهنمایی‌های خود قرآن و نیز مراجعه به تفسیرهای معتبر، پیامهای قرآن را کشف کند و به دیگران نیز انتقال دهد. او قرآن را در درجه اول خدای‌نامه و سپس مردم‌نامه می‌نامید، بدین معنا که بیشترین آیات قرآن در باره شناساندن صفات خداوند و پس از آن در باره معرفی خصوصیات بشر و اوامر و نواهی خدایی برای زندگی او است. تفسیر موضوعی قرآن که در جلسات تفسیر بیان شده و در جلد‌های چندگانه کتاب بازگشت به قرآن آمده است از جمله روشهای مهندس بازرگان بوده است. او در سالهای پایانی عمر پر برکتش دست به ابتکار تازه‌ای زد، با بهره‌گیری از مطالب کتاب سیر تحول قرآن، دسته‌بندی و تفسیر آیات قرآن بر پایه زمان نزول آنها را با دعوت از قرآن پژوهان عضو انجمن اسلامی مهندسين برای همکاری آغاز کرد و این امر تا چندی پس از درگذشت ایشان ادامه یافت و نتایج به دست آمده زیر عنوان "قرآن، پایه‌های وحی" منتشر شد ولی متأسفانه ادامه نیافت.

سیر اندیشه‌ی مهندس بازرگان در مقوله‌ی رابطه‌ی دین با سیاست را تشریح فرمایید.

مهندس بازرگان نه تنها دین را از سیاست جدا نمی‌دانست بلکه فعالیت و مبارزه سیاسی را به عنوان یک وظیفه و تکلیف دینی، آغاز کرد و تا پایان زندگیش سیاستمدار یا سیاست‌ورزی دین‌دار و اخلاق‌گرا باقی ماند. در عین حال، او معتقد به جدایی نهاد دین از نهاد حکومت بود و اعتقاد داشت که حتی در یک کشور اسلامی مانند ایران، که اکثریت مردمش دین‌دار هستند، الزامی بر حاکمیت روحانیان وجود ندارد بلکه زمامداران و مسئولان حکومت، اعم از روحانی یا غیر روحانی، باید بر پایه قانون اساسی مبتنی بر ارزشهای اسلامی و به وسیله مردم انتخاب شوند و حکومت بر مردم باید با رضایت آنان و به موجب همان میثاق ملی صورت گیرد.

آخرین کتابی که از مهندس بازرگان چاپ شده است، کتاب دو جلدی "سیر تحول قرآن" است. روش تحقیق ایشان در این کتاب چگونه بوده است که حتی دکتر شریعتی کار مهندس را با نیوتن و حتی فراتر از آن مقایسه می‌کند؟

چاپ نخست کتاب "سیر تحول قرآن" سالها پیش انتشار یافته بود ولی چاپ جدید آن با اصلاحات و توضیحات مفید در سال پیش منتشر شد. در مقدمه جلد اول کتاب "سیر تحول قرآن"، انگیزه مهندس بازرگان و روش مورد استفاده در بررسی سیر تحول قرآن به تفصیل آمده است. به طور فشرده، در جلسات تفسیر قرآن در زندان برازجان، مشخص شد که دانستن زمان نزول هر آیه یا هر مجموعه از آیات پیوسته به یکدیگر برای فهم شأن نزول و معنا و پیام آنها بسیار مهم است. این جرعه باعث شد که مهندس بازرگان، با همان پیش فرض وجود نظم دقیق در قرآن و دانشی که تا آن زمان از معانی آیات و حدود زمان نزول بسیاری از آنها و مقتضیات و شرایط زمان نزول به دست آورده بود فرمول و راهکاری برای تعیین هر چه دقیق‌تر زمان نزول بیابد، شاخص‌های مهندس بازرگان در زمان‌یابی نزول آیات میانگین طول آیات هر مجموعه مرتبط و معنای کلی (سیر تحول لفظی) آنها بوده است.

به عنوان مثال، مهندس بازرگان در پژوهشهای قرآنی بدین نتیجه رسیده بود که آیات اولیه وحی شده بر پیامبر کوتاه و هشدارآمیز عمدتاً برای توجه دادن بشر به آفرینش، توحید و آخرت و کمتر بر پایه استدلال بوده و در مراحل بعدی بیشتر متناسب با نیازهای هر دوره شناسایی و برخورد با کافران، منافقان و اهل کتاب تشویق به جهاد، حکومت‌گری و اداره امور مردم و ... بوده است.

به تحقیق، مطالب کتاب یاد شده کشف ص ماندنی در نظم ریاضی قرآن است. مهندس بازرگان نخستین کسی است که برای آیات قرآن مدل ریاضی عرضه کرده است و تجلیل مرحوم دکتر شریعتی نیز از این بابت بوده است.